

معرفی کتابخانه عمومی خاوری خدابخش

ترجمه و اقتباس: عصمت مؤمنی*

درکنار رود گنگ در ضلع شمال شرقی هندوستان شهری به نام پتنا واقع شده که در خود کتابخانه‌ای منحصر به فرد را جای داده است. این میراث گذشته یادگار شخصی

کتاب دوست به نام محمد بخش است که با مجموعه شخصی خود مشتمل بر حدود ۱۴۰۰ نسخه خطی آن را تأسیس کرد. وی قبل از مرگش در سال ۱۸۷۶، این مجموعه را به پسر خود خدابخش واگذار و یادآوری نمود که به آن غنا بخشد و آن را به صورت یک کتابخانه عمومی برای مردم درآورد. وی نیز پس از مرگ پدر، به مجموعه این کتابخانه اضافه نمود و کتابخانه در سال ۱۸۹۱ توسط چارلز بیوت فرماندار وقت بنگال افتتاح شد و در سال ۱۹۶۹

تحت نظارت حکومت مرکزی هند درآمد.

* کارشناس ارشد کتابداری و علوم اطلاع‌رسانی از دانشگاه دهلی، هند.

این کتابخانه در سراسر دنیا به عنوان کتابخانه‌ای دارای مجموعه غنی و با ارزش نسخه‌های خطی و کتب چاپی کمیاب و نقاشی‌های خدایان هند و مینیاتورهای

نقاش‌های دوره مغول و راجپوت و ترکی و سبک‌های ایرانی و نیز سکه‌های آن معروف است. در آن زمان که کتاب‌ها یا خراب می‌شدند و یا به خارج از کشور فرستاده می‌شدند، این کتابخانه دارای مجموعه بسیار غنی از نسخ خطی بود. در حال حاضر کتابخانه دارای ۲۱ هزار نسخه خطی به زبان‌های عربی، فارسی، اردو، ترکی، پشتو، حتی سانسکریت و هندی است و دارای ۲۵۰ هزار کتاب چاپی قدیمی و نادر به ده زبان مختلف از جمله عربی، فارسی، اردو، انگلیسی، هندی، پنجابی، فرانسوی، آلمانی، روسی و ژاپنی است. این کتابخانه دارای دو سالن مطالعه، یک اتاق محققان و یک سالن خدمات مرجع است که پاسخگوی مراجعان و محققان هندی و خارجی است. علاوه بر آن دارای تسهیلاتی چون سیستم امانت‌دهی به اعضاء، فتوکپی، میکروفیلم، نسخه‌برداری، حفاظت و مرمت کتب قدیمی و نسخ خطی است.

کتابخانه دارای یک واحد چاپ و انتشارات است که از جمله فعالیت‌های آن چاپ مجله کتابخانه خدابخش است که هر سه ماه یکبار چاپ می‌شود و به معرفی نسخ

خطی و آثار محققان می‌پردازد و تاکنون ۱۳۶ شماره از آن چاپ و توزیع شده است. از فعالیت‌های دیگر این واحد چاپ مجلد کتب نادر است که تاکنون بیش از ۵۰۰ عنوان به زبان اردو، هندی، فارسی، انگلیسی و عربی چاپ شده است و نیز ۳۶ جلد از فهرست توصیفی نسخ خطی این کتابخانه به زبان انگلیسی چاپ شده که این مجموعه از طریق سایت^۱ اینترنتی کتابخانه قابل دسترسی است. کتابخانه دارای فعالیت‌های تحقیقاتی در حوزه مطالعات اسلامی، ادبیات عرب، فارسی، اردو است و همچنین تحقیقاتی در زمینه ادیان تطبیقی، طب یونانی، تصوف و عرفان و تاریخ سرزمین‌های اسلامی و فرهنگ و حرکت‌های ملی است. کتابخانه سالانه به اشخاصی که در این حوزه تحقیقاتی انجام می‌دهند جایزه ویژه‌ای می‌دهد و نیز هر سال به یادبود بنیانگذار کتابخانه یک مراسم سخنرانی برگزار می‌کند که شرکت‌کنندگان اعم از هندی و خارجی در این مراسم دعوت می‌شوند و بعضی از سخنرانی‌های آنان به چاپ می‌رسد. کتابخانه دارای یک بخش آرشیو است که شامل مواد سمعی و بصری است و بسیاری از سخنرانی‌های مراسم سالانه را در این محل نگهداری می‌کنند.

از جمله برنامه‌های فرهنگی کتابخانه خدابخش مبادله کتب و کپی از نسخ خطی نادر با چند کتابخانه بزرگ مانند کتابخانه دانشگاه کمبریج (لندن)، کتابخانه رضا رامپور و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر (هند) و چندی دیگر است. تحت یک برنامه ۵ ساله که از سال ۲۰۰۳ آغاز شده کتابخانه سعی به جمع‌آوری نسخه خطی از کتابخانه‌های مختلف و مجموعه‌های شخصی یا مؤسسات مذهبی کرده است و در صورت نیاز اقدام به مرمت آنها می‌کند و پس از فهرست‌نویسی و آماده‌سازی آنها را در دسترس همگان قرار می‌دهد و نیز در صدد تهیه رساله‌ای است که رشته‌های حرفه‌ای و تخصصی خصوصاً تصحیح نسخ خطی و فنون مرمت را معرفی نماید.

پس از شکست نهضت آزادی در سال ۱۸۵۷، بسیاری از کتابخانه‌های غنی هندوستان مورد تهاجم استعمارگران قرار گرفت که خسارت آن جبران‌ناپذیر بود و محمد بخش تصمیم گرفت به گردآوری و خرید نسخ خطی اقدام نماید. تعداد زیادی

۱. سایت کتابخانه خدابخش: www.kblibrary.bih.nic.in

از این نسخ خطی به جای مانده از جاهای مختلف از جمله اسکندریه، قاهره، دمشق، بیروت و مناطق عرب‌نشین و غیره خریداری و گردآوری شده است و بیشتر این نسخ خطی متعلق به شرق‌شناسانی چون سر کور اُزلی^۱ و دیساسی بلوکمان^۲ است.

کتابخانه مدیون فردی کتاب دوست به نام محمد بخش و پسرش خدابخش است و جا دارد از فعالیت‌های خدابخش نیز گفته شود. خدابخش در دوم آگوست سال

۱۸۴۲ در دهکده‌ای به نام

اوکی نزدیک چپرا بخش سارن شمال ایالت بیهار تولد یافت. وی عاشقانه به کتاب علاقه داشت و آنچه از پدر به وی رسیده بود، سعی در توسعه آن داشت و بعد از کامل کردن تحصیلاتش، پس از مدتی به عنوان رئیس دادگاه عالی منصوب شد و در سال ۱۸۹۸ به پتنا برگشت و در آنجا به عنوان قاضی مشغول به انجام وظیفه شد. وی هرچه به دست می‌آورد صرف خرید نسخ خطی و

کتاب کمیاب می‌کرد. در اواخر عمرش دچار بیماری سختی شد و بالأخره در سوم آگوست ۱۹۰۸ فوت کرد و محلّ دفن وی هم‌اکنون در گوشه‌ای از این کتابخانه است.

1. Sir Core Ousley.
2. Desacy Blockmann.

خدابخش دارای دو پسر به نام‌های صلاح‌الدین و شهاب‌الدین بود که هر دو ی آنان راه پدر را ادامه دادند و دارای مقامات عالیه در کشور هندوستان بودند.

فعالیت‌های تحقیقاتی وی از جمله چاپ مقاله‌ای با عنوان «کتابخانه‌های اسلامی» که در آن زمان مورد توجه قرار گرفت، در مجله قرن هیجدهم به چاپ رسید. وی فهرستی توصیفی از نسخه‌های خطی به زبان عربی تهیه کرد و نیز کتابی به نام محبوب الالباب فی تعریف الکتب و الکتاب نوشت. از دیگر فعالیت‌های وی چاپ کتاب عظیم‌آباد (نام سابق پتنا) است و نیز سخنرانی‌های ویژه‌ای با عنوان «تفسیر سوره فاتحه و اخلاص» است. در این کتابخانه بیشتر کتاب‌های نادر و نایاب نگهداری می‌شود که این آثار در اصل به منظور استفاده سلاطین و امیران و درباریان نوشته شده بود و زینت‌بخش کتابخانه‌های ایشان بوده است. این کتاب‌ها دارای عبارت و امضاء و مهر آنان می‌باشد که از نظر تاریخ اهمیت و ارزش بسیار دارد. نیز بهترین نمونه‌های خط نسخ و نستعلیق و مظاهر هنر نقاشی مکتب ایرانی و هندی است. به نظر می‌رسد که خطاطان و خوشنویسان نامور و نامدار جهان چون جلال‌الدین یاقوت مستعصمی، میر علی تبریزی، میر عماد حسینی کشمیری در جوف این آثار استعداد خوشنویسی فوق‌العاده خود را نمایش داده‌اند.

ویژگی مهم دیگر این کتابخانه آن است که در برخی از این کتاب‌ها امضای عالمان معروف اهل سنت چون علامه ذهبی، حافظ، علامه ابن سبکی، حافظ ابن حجر، علامه سیوطی، حافظ سخاوی، ابن فهد هاشمی، جمال‌الدین محدث، عبدالحق محدث دهلوی و علامه شوکانی و غیره وجود دارد. همین طور امضای برخی از عالمان مشهور اهل تشیع مانند ملا باقر داماد، بهاء‌الدین عاملی، ملا باقر مجلسی، صدرالدین شیرازی بر اهمیت و سودمندی کتاب‌ها دلالت می‌کند.

براساس پی‌بردن به اهمیت کتابخانه به چند کتاب به طور نمونه اشاره می‌شود:

در میان کتب نفیس این کتابخانه یک نسخه خطی به نام تاریخ خاندان تیموری است که دارای ۱۳۳ تصویر زیباست که پنجاه و یک نقاش آن را به تصویر کشیده‌اند و در زیر هر تصویر اسم نقاش آمده است. همه تصاویر نشانگر و بیانگر وقایع و جریانات خاصی هستند.

از دیگر نسخ خطی کمیات می‌توان دیوان حافظ همراه با فالنامه آن را ذکر نمود. این نسخه متعلق به قرن سیزدهم، با خط نستعلیق نگاشته شده است. دارای تحریر پادشاه همایون و جهانگیر و دستخط و مهر سلاطین و امیران دیگر دولت مغول می‌باشد و در آخر کتاب نیز امضای سلطان حسین بایقرا که از سلسله صفوی ایران بوده، وجود دارد. از این نسخه پادشاهان مغول چون همایون و جهانگیر فال گرفته‌اند و نتیجه‌اش را در حاشیه نوشته‌اند.

از دیگر نسخه‌های خطی شاهنامه حسینی است به خط نستعلیق و متعلق به قرن شانزدهم میلادی. این نسخه در جهان منحصر به فرد است و برای سلطان محمد سوم در قسطنطنیه کتابت شده بود. قبلاً این نسخه در کتابخانه سلطنتی شاهجهان نگهداری می‌شد. اگرچه دارای امضاء و مهر بسیاری از شاهزادگان مغول است، اما بین این امضاها، امضای دختر ارجمند شاهجهان، جهان آرا بیگم از اهمیت بیشتری برخوردار است.

نسخه دیگر پادشاهنامه از محمد امین بن ابوالحسن قزوینی متعلق به قرن هفدهم با خط بسیار جاذب نستعلیق در دو جلد است و حاوی تاریخ کامل شاهجهان که دارای تصاویری زیباست و عالی‌ترین نمونه تصویرگری است. وقتی که جورج پنجم و ملکه بریتانیا در سال ۱۹۱۱ از دربار دهلی دیدن کردند، این نسخه را هر دو نفر امضاء کردند. نسخه دیگر شاهنامه فردوسی با خط نستعلیق است که یکی از امرای ایرانی امیرالامرا علی مردان خان که فرماندار کابل و کشمیر بوده به شاهجهان پادشاه اهداء نمود. این نسخه نه تنها دارای خط بسیار خوش می‌باشد بلکه یکی از عالی‌ترین نمونه‌های نقاشی ایرانی است.

نسخه دیگر دیوان امیر خسرو دهلوی است. این نسخه حاوی غزلیات است، اما در آخر قطعات و رباعیات هم به چشم می‌خورد. این نسخه در تملک سکینه بانو بیگم دختر پادشاه همایون و خواهر علایی اکبر پادشاه بوده است. علاوه بر این مهر درباریان و امیران مغول نیز در آن ثبت شده است.

در میان نسخه‌های خطی عربی نسخه خطی بسیار خاص به نام کتاب الهاشمی قرار دارد که حاوی معرفی گیاهای سنتی و پزشکی است متعلق به قرن یازدهم و همراه با نقاشی‌های بسیار زیباست.

نسخه دیگر کتاب التعریف زهراوی است که حاوی مطالب جراحی همراه با نقاشی وسایل جراحی و متعلق به قرن هفدهم است. در میان نسخه‌های اردو نسخه خطی مراتب الملوك بسیار مورد توجه است. این نسخه متعلق به قرن هجدهم و شامل نقاشی‌های بسیار زیبا از شاهزادگان و پرنسس‌هاست.

کتابخانه دارای مجموعه‌ای حدود ۴۰ نسخه خطی به زبان سانسکریت است که بر روی برگ درخت خرما نوشته شده و در میان آنها نسخه خطی اوپانیشاد متعلق به قرن پنجم میلادی است.

قدیم‌ترین کتب چاپی این کتابخانه به سال ۱۶۲۵ به زبان لاتین و عربی برمی‌گردد. کتابخانه خدابخش یکی از میراث فرهنگی هندوستان است که به طرق مختلف به توزیع دانش می‌پردازد. شخصیت‌های بزرگی چون مهاتما گاندی در سال ۱۹۲۵، جواهر لعل نهرو در سال ۱۹۵۲ و سی.وی. رمن در سال ۱۹۴۲ از این کتابخانه دیدن کرده‌اند و همواره این کتابخانه بازدیدکنندگانی از کشورهای ایران، عربستان سعودی، آمریکا، انگلستان، آلمان و ملت‌های خلیج فارس داشته و سالانه بیش از ۴۰۰۰ کاربر دارد. به طور عمده این کتابخانه دارای پنج عملکرد است:

- ۱- خدمات مرجع که پاسخگوی مراجعان است.
 - ۲- مرمت نسخ خطی و کتب نادر.
 - ۳- فهرست‌نویسی نسخ خطی و کتب نادر و دیگر مواد موجود.
 - ۴- تلاش در گردآوری نسخ خطی و کتب با ارزش.
 - ۵- ویرایش و بررسی و چاپ اسناد نسخ خطی و کتب نادر.
- هزینه این کتابخانه سالانه مبلغ ۲ کرو (۲۰ میلیون) روپیه است که این بودجه از محل بخش توسعه نیروهای انسانی وزارت فرهنگ دولت هندوستان تأمین می‌شود. کتابخانه هر سال در جهت مکانیزه و مدرنیزه کردن خدمات گام برمی‌دارد و در حال پیشرفت است و ارتباط بسیار خوب با مراکز فرهنگی و آموزشی شهر پتنا دارد. این

کتابخانه نه تنها یک میراث گرانبها و مایه افتخار کشور هندوستان است بلکه در سراسر جهان گنجینه‌ای شناخته شده است که ضمن حفظ این میراث فرهنگی و ادبی، منابع پژوهشی تحقیقی مفیدی را در اختیار محققان قرار می‌دهد.

منابع

۱. نبی احمد، سید غلام: "کتابخانه عمومی خاوری خدابخش"، فصلنامه قند پارسی، مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، دهلی‌نو، شماره ۲۱، بهار ۱۳۸۲ ه.ش.
2. Imtiaz Ahmad: *Khuda Bakhsh Oriental Public Library: Unique Repository of the Past*, Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Patna, 2005.
3. <http://www.kblibrary.bih.nic.in>.